

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ ШАКЛЛАНГАН ҲУДУДЛАР АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ

Жанубий Ўзбекистонда достончилик анъаналари, асосан қир-адир ва яйловларда деҳқончилик ҳамда чорвачилик билан машғул бўлган Чирокчи, Қамаш, Косон, Миришкор, Касби, Деҳқонобод, Ғузор, Шеробод, Бойсун, Ангор ва Жарқўрғон туманлари ҳудудларидаги аҳоли орасида сақланиб қолган¹. Хусусан, Қашқадарё воҳасида Чирокчи ва Қамай достончилик мактаблари мавжуд².

Қашқадарё воҳаси аҳолисининг (Чирокчи, Қамаш, Деҳқонобод ҳудудлари) аксарият кўпчилиги XV–XVII асрларда чорвадорлар бўлиб, ярим ўтроқ ва ярим кўчманчиликда ҳаёт кечирган. Чорвадор аҳоли асосан, ўтовларда, капаларда кун кечирган, уларнинг доимий яшайдиган уйлари ва қишлоқлари ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам араб географлари ва сайёҳлари бу турдаги аҳолини ҳисобга олмасдан, эътиборларини турғун яшовчи аҳолига қаратганлар ва уларнинг қишлоқ ва шаҳарларини қайд қилганлар, холос. Биз мазкур ҳолатдан келиб чиқиб, воҳада чорвадор аҳоли яшаётган (маълумки, достончилик анъаналари асосан, чорвадор аҳоли яшаётган ҳудудларида вужудга келган) ҳудудлар аҳолисининг этник таркиби масалаларига эътибор берамиз.

Масаланинг муҳим томонларидан бири Жанубий Ўзбекистонда яшовчи аҳоли этник таркибининг хилма-хиллиги ва бу ўзига хосликнинг достончилик мактабларига таъсиридир³. Қашқадарё воҳасида мавжуд бўлган Чирокчи достончилик мактаби вужудга келган ҳудудларда ўзбек халқининг сарой ва қутчи субэтник гуруҳига мансуб аҳоли кўпчиликини ташкил этади⁴. Сарой уруғлари бошқа ўзбек қавмлари билан бирга Дашти Қипчоқдан келиб, ҳозирги Чирокчи туманининг ғарбий қисмида тоғ ён-бағирларида жойлашган Тақай қилди, Сарикамиш, Лолабулоқ, Чуввулоқ, Шўркудук, Сарсон, Умақай қишлоқларида яшаган.

Чироқчи тумани ҳудудларида XX асрнинг бошларида 5856 та дан ортик саройлар яшаган⁵. Чироқчи саройлари ҳақида XX аср бошларигача яшаган муаллифлар ҳам муҳим маълумотларни ёзиб қолдиришган. Хусусан, И.Х.Хаников саройлар ҳақида гапириб, улар Самарқанд ва Қарши йўли атрофларида кўчиб юриб яшаганлар,⁶ деб ёзади. Н.А.Аристов эса саройлар Қўшҳовуз қишлоғининг ғарбий қисмидан то Хончарбоққача бўлган ҳудудларда жойлашганлигини қайд қилади⁷.

Саройларнинг Чироқчи туманига келиб жойлашиши тўғрисида А.Гребенкин, кейинчалик И.Яворский маълумот бериб, саройлар биринчи марта Балхга ўрнашган, кейин шимолга қараб силжиб Ғузор яқинидаги чўлларга, Қарши билан Жом ўртасидаги жойларда ўрнашишганлигини қайд этадилар⁸. Бу маълумотларга кўра саройлар Чироқчи ҳудудларига анча қадимдан ўтроклашган деган хулосага келиш мумкин. Бу маълумотлар муаллиф томонидан йиғилган дала-этнографик материалларга ҳам мос келади. Чунки саройларнинг асосий қисми ҳозирги Қамаш ва Чироқчи туманларининг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, улар яшайдиган ҳудуд чегараси то Жом чўлларигача боради.

Чироқчи саройлари ўтов (қорауй)ларда яшаганлар, XIX асрнинг охирида эса улар пахсали уйлар қуришни ўрганишган бўлиб, камбағал табақаларнинг кўпчилигида ертўлалар⁹ урф бўлган. Бундай ертўлаларнинг қолдиқлари кейинги вақтларгача сақланиб қолган бўлиб, улар чорва учун фойдаланилган.

Чироқчи тумани саройларини ўзбекларнинг бошқа уруғи таркибида ҳам учрайди. Масалан, абақли шохобчаси қипчоқ сарой уруғининг бир кичик бўлимида. Қўнғиротларнинг қўштамғали,¹⁰ қўнғиротларнинг тортувли уруғида ва кенагасларда ҳам абақли этнонимини учрайди¹¹.

Қипчоқ саройларнинг бир бўлаги бўлиб келган, қанжиғали уруғини ҳам қўнғирот қабиласининг бир бўлими тариқасида учрайди¹². Чироқчи туманидаги сарой қипчоқларининг бир бўлими «чоркўса» деб юритилган. Самарқанд атрофидаги манғит уруғи таркибида ҳам кўса бўлими мавжудлиги

кайд этилган. Кўнғиротларнинг вахтамғали уруғида эса саройларнинг кичик бўлими бўлган санчикни уруғини учратиш мумкин¹³.

Чироқчи тумани саройлари қиз чиқаришда катта қалин олганлар, бошқа қабила ёки уруғ аъзоси бўлган йигитга қиз бермаганлар, хаттоки, улар талабгор сарой уруғига мансуб бўлгани билан ўзига уруғдош бўлмаса қиз бермаган¹⁴. Саройларда қалин ўрнида пул бериш ҳоллари кам учраган, қизнинг қалинига кўпроқ мол беришга ҳаракат қилганлар.

Кексаларнинг айтишларига қараганда, берилган қалиннинг деярли 90% қиз билан бирга йигитнинг уйига қайтарилган. Қалин миқдори оиланинг моддий имкониятига қараб белгиланган¹⁵.

Чироқчи туманида сарой уруғларидан ташқари қутчи уруғи вакиллари ҳам истиқомат қилишган. Чироқчи туманининг ғарбий қисмида жойлашган Тоқчи, Қозоёқли, Тўқмар, Чувуллоқ, Оқ тўнни, Семиз, Галақудуқ ва Қутчи бошқа қишлоқларда 310 хўжалик қутчи уруғлари жойлашган. Масалан, Чироқчи туманида олиб борилган дала тадқиқотларидан маълум бўлишича, Чироқчи дostonчилик мактабининг машҳур вакилларида бири Азим бахши ўзбек халқининг қутчи уруғига мансуб бўлганлигини тасдиқлайди¹⁶. Юқоридаги фикрлар тасдиғи сифатида таъкидлаш мумкинки, Чироқчи дostonчилик анъаналарини бошлаб берган Ражаб бахши, Тўра шоир Чироқчи тумани Қутчи қишлоғилик бўлса, дoston айтувчи бахши-шоирлар сулоласидан бўлган Ёдгорбой Қозоёқли қишлоғилик бахшидир¹⁷.

Қамайликлар XVII асрнинг охири - XVIII асрнинг бошларида ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманидан кўчиб келишган ва улар ҳамон шу воҳа аҳолиси билан қариндошлик алоқаларини узишмаган¹⁸. Демак, тарихан Шеробод бахшичилиги анъаналарига бориб тақалувчи бу дostonчилик мактаби XVIII-XIX асрларда Қамаши туманининг Қамай қишлоғи¹⁹ ҳудудларида шаклланган бўлиб, то ҳозирги давргача ўз ижодий анъаналарини давом эттириб келмоқда²⁰.

Қамай фуқаролар йиғинига қарашли 12 та қишлоқ ҳудуди ғарбдан Қамаши туманига қарашли Чим, жанубдан Манғит, шимолдан Тўқбой,

шарқдан Ертепа қишлоқлари билан чегарадошдир²¹. Қамай дostonчилик мактаби Қамаши, Деҳқонобод ва Ғузор туманига туташ ҳудудда етишиб чиққан бахшилардан ташкил топган²².

Қамай дostonчилик мактаби вужудга келган ҳудудларда яшовчи аҳолининг этник таркибида қўнғирот субэтник гуруҳи муҳим ўрин тутди. Бу ҳолатни Қамай дostonчилик мактабига мансуб бахшиларнинг асосий қисмини қўнғирот субэтник гуруҳи уруғи вакиллари ташкил этиши тўғрисида маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Хидир шоир Қамаши туманидаги Қизилгул²³ қишлоғилик бўлиб, аслида Шеробод дostonчилик мактабининг вакили ҳисобланган бу бахши ўзбекларнинг қўнғирот уруғидандир²⁴. Шунинг учун ҳам Қамай дostonчилари дўмбира ҳақида гап кетганда «Дўмбира дўрмондан дўниб ўтган, Қўнғиротга қўниб ўтган», деб нақл қиладилар.

Қамаши туманида яшовчи қўнғиротлар анча катта субэтник гуруҳларни ташкил этади. Дала–этнографик изланишлар натижасида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Қамаши туманининг жанубий–ғарбий ва жанубий–шарқий томонида қўнғирот уруғининг авлодлари илгаридан яшаб келганлигини аниқлашга эришдик. Хусусан, Оқбузор, Мирзапўчоқ, Қизилқўл, Карвон, Қора Қўтон, Саржбугажили, Бесоқол Эшмат, Учтут, Ўлмас, Чойгул, Бешбулоқ, Чубин, Ингичка, Оқмачит, Қизилтуғай, Катта қишлоқ, Қўтирбулоқ, Кўрқамиш, Дархон, Калувдор, Чукурли ва бошқа қишлоқларда 1000 хўжаликка яқин қўнғиротлар яшаган²⁵.

Бу қишлоқларнинг аҳолиси ўзларини 600 уйли қўнғирот уруғининг бугажили аймағидан деб юритганлар. Бу ерда яшовчи қўнғиротлар ўзларини «қамайлик» деб билишади. Қамашидан 15-20 чақирим ғарбда жойлашган Қамай фуқаролар йиғини ўн икки қишлоқдан иборат бўлиб, унда, асосан, минг хонадон яшаган. Қишлоқ аҳолиси асосан, қўнғирот уруғининг бугажили аймағидан бўлган. Аждодлари Бойсун ва Шеробод воҳаси ҳудудларидан кўчиб келиб, шу ерда чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиб ўтроқлашган бугажили уруғига мансуб кишилар чорвачилик,

деҳқончилик, тирандозлик билан машхур бўлишган. Этнологик маълумотларга қараганда, бугажили аймағи қўнғирот қабиласининг вахтамғали уруғи таркибига киради²⁶. Вахтамғали қўнғиротлар Шеробод воҳаси, Амударёнинг Термиз яқинидаги соҳили, Сурхондарёсининг қуйи оқимлари ва Қоратоғ дарёси ҳавзаларида яшашган.

Қамаши туман қўнғиротлари ўзларини «олтмиш олти ота қўнғирот» деб таърифлайдилар. Бу туманга бир вақтлар 20 хўжалик кўчиб келган бўлиб, кўштамғали уруғидан кўпайган майда бўлимлар Қамаши туманининг Кўкбулоқ жамоа хўжалигига қарашли бўлган ҳудудларда яшаганлар. Қамаши қўнғиротлари, бармоқ, қорақасмоқ, замбури уруғидан ташкил топган бўлиб, улар ҳам ўз навбатида кал, бешкалтак, калла, мос, калла бўз, жуз, ит тери, зийжак сингари бўлимчаларга бўлинган. Улар ўзларини ҳозирги Бойсун тоғида жойлашган Чашмаи Ҳозирдан келиб қолганмиз деб ҳисоблайдилар²⁷.

Этнологик маълумотларнинг тасдиқлашича, Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани ҳудудида асосан, ўзбек халқининг қўнғирот субэтник гуруҳига мансуб бўлган аҳоли яшаган. Бу субэтник гуруҳнинг XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида табиий шароит туфайли Қашқадарё воҳасидаги Қамай қишлоғи ҳудудларига кўчиб келиб ўрнашиш натижасида ўзбек халқининг қўнғирот уруғига мансуб бахшилардан иборат Қамай дostonчилик мактаби шаклланган.

Хулоса қиламизки, Қашқадарё воҳаси дostonчилик анъаналари XVIII асрнинг охирлари ва XIX асрнинг иккинчи ярмида Чироқчи ва Қамаши туманларнинг чорвадор, қисман, деҳқон ҳамда хунарманд аҳоли яшаган ҳудудларида шаклланган. Чироқчи дostonчилик мактаби шаклланган жойларда сарой ва қутчи этник гуруҳларига мансуб аҳоли кўпчилиқни ташкил этса, Қамай дostonчилик мактаби вужудга келган ҳудудларда асосан, қўнғирот уруғлари яшаганлиги аниқланди.

-
- ¹ Қаҳҳоров А. Янги дostonлар. (Қашқадарё ва Сурхондарё халқ бахшилари репертуарлари асосида). – Т.: «Фан», 1985. – Б. 5.
- ² Муродов М., Эргашев А. «Алпомишнома». – Т.: «Меҳнат», 2000. – Б. 17.
- ³ Хаников И.Х. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1849. – С. 64; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских народностей и племен // «Живая старина». Вып. III и IX, СПб., 1896. – С. 423; Гребенкин А. Узбеки. // «Русский Туркестан». Вып. II. М., 1872. – С. 89; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану Бухарскому ханству в 1878-79, т. II., – СПб., 1883. – С. 34; Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана – Т.: «Наука», 1976. – С. 90; Магидович И. Материалы по районированию Средней Азии» кн. I. «Территория и население Бухары и Хорезма, ч. I. Бухара. ч. II Хорезм. – Т.; 1926. – С. 189; Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.-Л., 1950. – С.121; Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // в Труды Института истории и археологии. Т. II. – Т.; 1950. – С. 156; Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области – Т.: «Издательство САГУ», 1958. – С. 77;
- ⁴ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана –Т.: «Наука», 1976. – С. 90;
- ⁵ Материалы по районированию Средней Азии, кн. I. – Т.; 1926. – С. 266.
- ⁶ Хаников И.Х. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1849. – С. 64.
- ⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских народностей и племен // «Живая старина», вып. III и IX, СПб., 1896. – С. 423.
- ⁸ Гребенкин А. Узбеки. // «Русский Туркестан». Вып. II. М., 1872. – С. 89; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану Бухарскому ханству в 1878-79, т. II. – СПб., 1883. – С. 34.
- ⁹ Ерғўла-кўпинча ярим ўтроқ аҳоли аҳолининг чорвачилик билан шуғулланиб келган хўжаликларида кенг тарқалиб, текис ердан ёки баландлик нишабдан қазиб тайёрланган.
- ¹⁰ Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбекского рода кунград // «Изв. Турк», 1907. – С. 22-29.
- ¹¹ Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану Бухарскому ханству в 1878-79. Т. II. – СПб, 1883. – С. 39.
- ¹² Гребенкин А. Узбеки. – СПб., «Русский Туркестан». Вып. II. – М., 1872. – С. 85-87.
- ¹³ Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбекского рода кунград // «Изв. Турк», 1907. – С. 22-29.
- ¹⁴ Дала ёзувлари. Чирокчи тумани. 2007 йил 1-9 март.
- ¹⁵ Дала ёзувлари. Чирокчи тумани. 2007 йил 1-9 март.
- ¹⁶ Дала ёзувлари. Ахборотчи: Махманов Ўрол. Чирокчи тумани, Қозоқ кишлоғи. 2007 йил 1-3 март
- ¹⁷ Муродов М., Эргашев А. «Алпомишнома» Т. II.- Т.: «Меҳнат», 2000. – Б. 48.
- ¹⁸ Дала ёзувлари. Қамаш туман. 2005 йил 15 июн
- ¹⁹ Қамаш туманида жойлашган Қамай фуқаролар йиғини таркибида 12 та қишлоқ мавжуд бўлиб, Окгўзар, Чорвадор, Мирзадала, Пахтаобод, Эшмат, Ўлмас, Олмазор, Карвон, Қизилгул, Қизилтут, Учтут, Қорқўтон шулар жумласидандир. (Дала ёзувлари. Қамай фуқаролар йиғини, Пахтаобод қишлоғи, Чориев Бахриддин. 2008 йил 2-4 январь)
- ²⁰ Муродов М. Сарчашмадан томчилар – Т., 1984. – Б. 82.
- ²¹ Дала ёзувлари. Қамай фуқаролар йиғини, Пахтаобод қишлоғи (Чориев Бахриддин. 2008 йил, 2-4 январь)
- ²² Муродов М. Сарчашмадан томчилар – Т., 1984. – Б. 82.
- ²³ Маълумки, Қизилгул қишлоғи Қамай фуқаролар йиғинига қарашли 12 та қишлоқдан биридир.
- ²⁴ Қаҳҳоров А. Янги дostonлар: (Қашқадарё ва Сурхондарё халқ бахшилари репертуарлари асосида). – Т.: «Фан», 1985. – Б. 12.
- ²⁵ Дала ёзувлари. Қамаш тумани, 2007 йил, 10-15 март.
- ²⁶ Бугажили аймоғи қўнғирот этносининг қўштамғали уруғи («Алпомиш» дostonидаги Алпомиш ва Барчин ҳам мазкур уруғга мансуб бўлиб, бу масалага кейинчалик батафсилроқ тўхталамиз) таркибига қиради (Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: «Наука», 1976. – С. 90).
- ²⁷ Дала ёзувлари. Қамаш тумани, 2007 йил, 10-15 март

РЕЗЮМЕ

Парда НОРБУТАЕВ

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ ШАКЛЛАНГАН ҲУДУДЛАР АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ

Мазкур мақолада Қашқадарё воҳаси достончилик анъаналари шаклланган ҳудудлар аҳолисининг этник таркиби масалалари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

Парда НОРБУТАЕВ

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИЙ, ГДЕ СФОРМИРОВАНЫ ТРАДИЦИИ СКАЗИТЕЛЕЙ КАШКАДАРЫНСКОГО ОАЗИСА.

В данной статье освещаются этнический состав населения территорий, где сформированы традиции сказителей Кашкадарьинского оазиса

SUMMARY

Parida NORBUTAEV

THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE KASHKADARYA OASIS AREAS WHERE TRADITIONS OF FOLK DASTANS APPEARED.

In this article it is analyzed the ethnic structure of the population of the Kashkadarya oasis areas where traditions of folk dastans appeared.

Таянч сўзлар: этнос, фольклор, эпос, бахши, этник компонент, кўнғирот.

Ключевые слова: этнос, фольклор, эпос, бахши, этнический компонент, кунграт.

Key words: ethnos, folklore, the epos, bakhshi, an ethnic component, a Kungrat.